

uniecollecte, het verschaffen van morele en financiële steun aan bestaande plaatselijke verenigingen ter bevordering van christelijk onderwijs en op plaatselijk niveau, het bevorderen van de bloei van vrije scholen. In de honderd beschreven jaren is er op het gebied van het onderwijs veel gebeurd, en de unie heeft in die jaren steeds de belangen van het christelijk onderwijs verdedigd, zonder partij te kiezen voor een van de twee grootste bloedgroepen, gereformeerden en hervormden. De unie vormde ook een platform waar voorstanders van protestants-christelijk onderwijs elkaar ontmoetten om te spreken over het doel en de inhoud van dat onderwijs en de bijbehorende politieke strategieën.

Tot 1920 werd het werk van de unie beheerst door de schoolstrijd, die tot uiteenlopende visies binnen de organisatie leidde. Zo waren er nog altijd voorstanders van de openbare gezindteschool, uitgaande van ouders en gefinancierd door de overheid, waarvoor veel eerder al G. Groen van Prinsterer had gepleit. Ook na 1920 werd er veel gediscussieerd over het voor en tegen van de pacificatie en over de vraag of het onderwijs primair een taak van de overheid was of van het particulier initiatief. Na de oorlogsjaren kwam onder invloed van de doorbraak, de christelijke volksschool (weer) in discussie, even later gevolgd door het verschijnen van de samenwerkingschool. Nieuwe wetgeving, en in het bijzonder de mammoetwet van 1968, dwong de protestants-christelijke onderwijsorganisaties tot meer organisatorische eenheid, maar de unie bleef daarbuiten. Een koerswijziging van de unie die tegelijkertijd haar naam veranderde in de 'Unie school en evangelie' was daarvan het gevolg. Voortaan zou het accent liggen op propaganda, voorlichting en de mondiale taak.

Het boek biedt een interessant overzicht van het wel en wee van het protestants-christelijk onderwijs in relatie tot regelgeving van de overheid, gezien vanuit de optiek van de unie. Daarnaast wordt ook zeer goed duidelijk dat binnen de unie dikwijls verschil van mening bestond over cruciale thema's. Het boek biedt veel gedetailleerde informatie uit archiefmateriaal en andere bronnen met een overvloed aan namen en feiten, hetgeen enigszins ten koste gaat van een goede inhoudelijke structuur. Wat dit betreft houdt dit boek het midden tussen een gedenkboek (maar dan zonder de gebruikelijke foto's) en een beschrijving van de onderwijs-geschiedenis vanuit protestants-christelijke optiek.

Voor de gebruiker is de enige ontsluiting van dit boek een namenregister. Een vervelend manco is echter dat een zakenregister ontbreekt, er geen voetnoten in voorkomen, en verwijzingen in de tekst naar literatuur en bronnen summier zijn. Bovendien bieden ook de inhoudsopgave en titels van hoofdstukken weinig inhoudelijke informatie op grond waarvan de gebruiker dit boek als naslagwerk zou kunnen raadplegen. Het boek bevat ook geen lijst met geraadpleegde literatuur en bronnen. Daardoor is de bruikbaarheid van dit boek voor historisch onderzoek duidelijk beperkt.

M. Rietveld-van Wingerden

J. D. Th. Wassenaar, *Noordmans in Friesland. Bijdrage tot de biografie van een kerkvader* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1999; Zoetermeer: Boekencentrum, 1999, 454 blz., f75,-, ISBN 90 239 0669 1).

Oepke Noordmans (1871-1956) wordt nog steeds in hervormde kring als een van de meest invloedrijke theologen van de afgelopen eeuw beschouwd. Toch haalde hij nooit zijn doctoraal, schreef hij geen proefschrift, verwierf hij geen academische functie en kwam hij nooit verder dan een kleine dorpspastorie. Tot tweemaal toe stond hij op de nominatie voor een

hoogleraarsbenoeming, maar beide keren werd hij gepasseerd. In 1935 werd hem echter vanwege de Groninger universiteit een eredoctoraat verleend.

Een systeembouwer is deze Friese boerenzoon niet geweest. Zijn grote betekenis voor de Nederlands hervormde kerk was tweëerlei. In een reeks van meditaties, artikelen en een aantal grotere studies, die sinds 1978 worden uitgegeven in een reeks *Verzamelde werken*, waarvan tot nu toe negen delen zijn verschenen, heeft hij over een tijd van meer dan een halve eeuw op dogmatisch, ecclesiologisch en liturgisch gebied richting gegeven aan de moderne theologische ontwikkelingen binnen het Nederlandse orthodoxe protestantisme. Daarnaast leverde hij een fundamentele bijdrage aan de reorganisatie van de Nederlands hervormde kerk na de Tweede Wereldoorlog.

Noordmans had, toen hij in Leiden studeerde, vooral de invloed ondergaan van de voorman van de ethische richting J. H. Gunning jr. In de vroege jaren twintig was hij een van de eersten, die het werk van Karl Barth in Nederland introduceerde. Net als Barth verwierp hij de natuurlijke theologie, die er van uitging, dat God uit de natuur of het geweten gekend zou kunnen worden: niet de mens kan God kennen, maar God kent de mens en deze is daar in Christus van verzekerd. Hij distantieerde zich daarom in belangrijke mate van de ethische theologie van Gunning, omdat deze wel uitging van de menselijke ervaring. Toch zou hij altijd met grote waardering over zijn vroegere leermeester blijven schrijven. In de discussie rond de vernieuwing van de liturgie, waarvan een andere ethicus, G. van der Leeuw, voorstander was, bepleitte Noordmans een zo groot mogelijke soberheid, opdat door het liturgisch gebeuren de verkondiging van het Woord niet zou worden versluierd. Hij toonde zich echter verdraagzaam tegenover diegenen, die op een of andere wijze van de in zijn ogen ware prediking afweken. Daarom was hij bij uitstek geschikt de verschillende stromingen in de Nederlands hervormde kerk te verenigen. Om die reden wordt hij door velen als een soort kerkvader gezien.

Over Noordmans zijn reeds vele publicaties verschenen, waaronder niet minder dan 7 proefschriften. En nu is daar deze uitvoerige en grondige dissertatie bijgekomen. Wassenaar heeft zich ten doel gesteld in de eerste plaats een biografie te schrijven, omdat daar tot nu toe niet veel aan gedaan was. Maar hij heeft zich wel aan een duidelijke beperking onderworpen door alleen het leven van zijn held te beschrijven voorzover zich dat in Friesland heeft afgespeeld. Noordmans is in het Friese dorpje Oosterend geboren, heeft een groot deel van zijn jeugd in Scharnegoutum bij Sneek doorgebracht en heeft zijn twee eerste standplaatsen als predikant in Friesland vervuld, van 1903 tot 1910 in Idsegahuizen en Piaam en van 1910 tot 1923 in Suameer. Dit laatste dorp, waar hij veel problemen van zijn kerkbestuur heeft ondervonden, vervulde hij voor het Gelderse Laren, waar hij tot zijn emeritaat in 1945 zijn ambt zou blijven vervullen. Daarna keerde hij niet weer naar het 'Heitelan' terug, maar verhuisde hij naar Lunteren, waar hij tot op hoge leeftijd nog als schrijver en spreker actief was.

Was Noordmans sterk betrokken bij het specifiek eigene van Friesland? Wassenaar toont aan, dat dat nauwelijks het geval was. In een brief aan de theoloog K. H. Miskotte schreef Noordmans in 1949, dat hij de Friese taalbeweging 'een halve eeuw en nog langer' langs zich heen had laten gaan (74). Even had het er op geleken of Noordmans, die als predikant met zijn gemeenteleden wel Fries sprak, gewonnen was voor de Friese beweging. Op verzoek van G. A. Wumkes, een van de voormannen van het Kristlik Frysk Selskip sprak Noordmans op de 'Friezendei' van 1918 in Sneek over de betekenis van de Friese taal en cultuur. Van Fries chauvinisme moest hij echter niets hebben. Wel gaf het Friese landschap hem zijn hele leven door veel stof tot meditatie. En naar de gewoonte van zijn tijd sprak hij onbekommerd over het 'Friese volkskarakter'. Wassenaar, zelf een Fries, besteedt nogal veel aandacht aan de typering van dat zogenaamde volkskarakter en daarbij baseert hij zich op wel erg verouderde literatuur.

Hij maakt bovendien de *faux pas* de enige Friese nationaal-socialistische ideoloog van betekenis, J. M. van der Goot als 'deskundige' op dit gebied op te voeren (388). Het historische en sociaal-geografische werk, dat hij gebruikt voor zijn beschrijving van het Friesland van Noordmans is op zijn zachtst gezegd nogal gedateerd. Dat is jammer, omdat Wassenaars voornaamste bijdrage tot het begrijpen van werk en leven van Noordmans juist gelegen is in het biografische aspect. Nu is het niet zo, dat de forse uitbreiding van het biografisch materiaal, die ons hier wordt geboden, zonder gewicht zou zijn. Wassenaar heeft zich in het te voorschijn halen van veel wat tot nu toe onbekend was zeker een verdienstelijk historicus getoond.

Gelukkig heeft hij er voor gezorgd, dat dit zoveelste werk over Noordmans, voor de bestudering van wiens werk zelfs een aparte Noordmanswerkgroep bestaat, niet is uitgelopen op een hagiografie. Zijn behoefte om als theoloog toch ook opnieuw diep in te gaan op het ecclesiologische en theologische werk van Noordmans, is begrijpelijk, maar maakt de structuur van zijn werk nodeloos ingewikkeld. Wij krijgen eerst een uitgebreid biografisch deel, waarin niet echt van een levensverhaal sprake is, maar eerder van een verzameling los samenhangende detailstudies. Interessant vaak, maar verbrokken. Vervolgens komt een even groot deel over Noordmans activiteiten in de Friese predikantenvereniging, zijn optreden als bestuurslid van de Bond van Nederlandse predikanten en zijn redacteurschap van het *Hervormd zondagsblad voor Friesland*, gelardeerd met hoofdstukken over Noordmans gedachten over de reorganisatie van de kerk en over het predikantschap in het algemeen. Tenslotte wordt in een derde deel nog uitgebreid aandacht geschonken aan Noordmans theologie, systematisch getoetst aan die van andere theologen. Daarbij wordt niet altijd de grens van 1923 aangehouden. Hieruit blijkt wel, dat de caesuur van 1923 zeker niet bevredigend werkt. Het is te betreuren, dat Wassenaar gemeend heeft geen volledige literatuurlijst in zijn boek te moeten opnemen. Wel is alle literatuur in de noten terug te vinden en is een apart lijstje met de meest recente literatuur opgenomen, maar bij een zo vaak beschreven figuur als Noordmans is dat toch wel erg onhandig. Het is duidelijk, dat dit werk in deze opzet om een vervolg vraagt, maar of dat 'Noordmans in Gelderland' zal heten, lijkt mij zeer te betwijfelen.

G. R. Zondergeld

W. Jonckheere, *Van Mafeking tot Robbeneiland. Zuid-Afrika in de Nederlandse literatuur 1896-1996* (Nijmegen: Vantilt, 1999, 244 blz., f39,90, fISBN 90 75697 21 X).

Over de Nederlandse houding tegenover Zuid-Afrika sinds het einde van de negentiende eeuw zijn de laatste vijftien jaar tal van boeken verschenen, waarin met name de politiek centraal stond. Dit gedegen overzicht van de opstelling van literatoren in de Lage Landen vormt daarop een welkome aanvulling. Jonckheere bakent zijn onderwerp zorgvuldig af. Hij richt zich op poëzie en proza dat in Nederland en Vlaanderen over Zuid-Afrika in de periode 1896-1996 is gepubliceerd en dat hier het beeld van Zuid-Afrika tijdens die periode hielp vormen. De besproken auteurs hebben met elkaar gemeen dat ze oorspronkelijke teksten in het Nederlands hebben geschreven, dat zij in de Lage Landen publiceerden en dat hun teksten geen vertalingen zijn.

Het beginpunt is de zogenoemde Jameson-raid, de militaire confrontatie met de Boeren in Transvaal die in 1896 voor de Britten op een fiasco uitliep. Toen flakkerde in Nederland de belangstelling voor Zuid-Afrika, die al was gewekt tijdens de Transvaalse Opstand van 1880-